

РЕСМИ ІСКЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

к.ф.н., доцент Турабаева Л. К.
к.ф.н. Абдикеримова Г. А.
магистр Турсунбаева Қ. Т.

Қазақстан, Шымкент қаласы, М.Әуезов
атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Abstract. *This article is aimed at consideration of issues concerning the speech culture in everyday life. The issues of violating the main principles of business relations ethicality during public speaking and deviation from the language norms have been considered. Besides, the conclusions as to formal speech peculiarities have been made. The article covers the public speaking stages, methods of due speech formation, preparation for meeting the listeners and techniques to control the audience. The explanations related to the courtly use of speech tokens according to the ethic standards and the ways to improve the ones, which express the respectful attitude towards listeners, have been given.*

The article addresses the activity of the linguistic centers required for forming the speech culture. The issues of the center activity aimed at linguistic prognostication of a traditional language system, the tasks of complex research of qualitative and digital speech directions, development of public speaking traditions have been considered, the issues related to the speech culture, linguistic ecology of speech and ecology of the speech culture have been covered as well. The article reveals the language situations concerning ecology of the speech culture, linguistic consciousness, language environment, and purity of language environment, violation of stylistics in the speech activity, and also the issues of the speech ethics, speech culture, monitoring, and other issues.

Keywords: *speech culture, language norm, public speaking, public officers, business relations, communication, language structure.*

Тіл – жанды құбылыс. Тіл мәдениеті дегеніміз – бір қарағанда, тілдік норманы сақтап сөйлеу, дұрыс жазу деген түсінік. Алайда бұл ұғым-түсінікке дәл өз мағынасында тереңірек ой жіберсек, сөздік қоры дамыған оралымды, бай тілдің ұлт мәртебесін асқақтатып, халқына қызмет ету үшін қарапайым сөйлеу тілінен бастап, сан түрлі бояуға қаныққан тілге айналуы сатысында соншалықты қиын қалыптасу кезеңі жатыр.

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс.

Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс. Әйтпесе, ол көздеген мақсатына жете алмайды. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді «сөзі мірдің оғындай екен» деп дәріптейді. Ал Ж. Баласағұн: «Ақыл-ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» - деп тауып айтқан [1].

Адамның іс-әрекеті, ойлауы қандай орнықтылықты, ұқыптылықты қажет етсе, оның сөзі де соған лайық болуы керек. Бұл талаптар тілдік нормаларды толықтай меңгергенде ғана іске асады.

Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып, қалыптасады. Тілдің дыбыс жүйесі, сөз байлығы, сөз мағыналары, тілдің грамматикалық құрылысы – заңды ерекшеліктерге негізделеді.

Көпшілік қолданысына ие болу нормалылықтың бір белгісі болып танылғанда, мұны тек сөздің мағынасынан ғана емес, тәжірибеден де байқаймыз. Мысалы, кейбір сөздердің тек жағымсыз немесе жағымды мағынада ғана қолданылатындығын айта кетуге болады. Сөз мәдениеті нормасы бойынша әрбір ұғым өзіне қатысты сөздерді таңдап тіркесуі тиіс. Айталық, *арқасында* сөзі жағымды мағынадағы тіркес құрайды: *денсаулықтың арқасында, байлықтың арқасында, таланттың арқасында, ал аурушаңдықтың арқасында, жоқтықтың арқасында, дарынсыздықтың арқасында* деп айтылмайды, ол сөз мәдениеті нормасы түгіл, ауызекі тілде де қолданылмауы керек. Ал *белшесінен батты, етек алды, тап болды* деген фразеологизмдер тек жағымсыз мағынаны білдіреді, сондықтан олар жағымды мағыналы сөздермен тіркеспейді. Мысалы, *қамқорлық етек алды, қуанышқа тап болды, байлыққа белшесінен батты* сияқты қолданыстар дұрыс емес. Сол сияқты көптеген етістіктер тек қана болымсыз тұлғада жұмсалады, олардың болымды тұлғасы жоқ. Мысалы, *бет қалмады* (ұялу), *бет бақтырмады* (сөйлетпеді, сөз бермеді), *бет бұрдырмады* (мүмкіндік бермеді), *бетіне жан келтірмеді* деген тіркестердің *бет қалды, бет бақтырды, бет бұрдырды, бетіне жан келтірді* деген жағымды сыңарлары болмайды. Демек, *сөз мәдениеті* дегенде, ең алдымен, әдеби тілді қалай меңгергеніне көңіл бөлеміз. Сөйлеуші өзіне тән тілдік ерекшеліктерімен қатар, жалпыға ортақ әдеби тілдің нормасынан хабардар болуға міндетті [2].

Ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін көтеру дегеніміз – күнделікті дайындықты талап етеді. Дұрыс, анық, дәл, түсінікті, таза және образды, эмоционалды сөйлеуге жаттығу қажет. Маңызды әңгімелер мен сөйлесулерге, достар, әріптестер, туған-туысқандар арасындағы болатын мәселелерді талқылауға белсенді қатысқан дұрыс, семинар және практикалық сабақтарда жиі-жиі сөйлеу керек. Осының бәрі адамның ойын дамытады, сөйлеу дағдысын қалыптастырады, сөз мәдениетін дамытады.

Көпшілік жиналған ортада сөйлеу үшін өзінің сөйлеу стилін қалыптастыруда хат жазысу ісі жақсы мектеп бола алады. Хаттарында тек тұрмыстық сипаттағы мәселелер ғана емес, әлеуметтік мәні бар мәселелерді де қозғап отыру қажет. *Сөйлеушілердің сөйлеу әрекетіне талдау жасай білу* – шешендік тәсілді меңгерудің бір жолы. Жиналыс, конференцияларда, дәрістерде сөйлеген немесе радио, теледидардан тыңдаған шешендердің сөзінің мазмұнына ғана көңіл аударып қоймай, материалдарды беру тәртібіне, тілдік шеберліктеріне, шешендік әдістеріне де көңіл бөлген жөн.

Бұқаралық коммуникацияда не ұнайды, не ұнамайды; қандай әрекеттері, қандай тәсілдері, қай сөздері сәттілікке жеткізді, қайсысы сәтсіздікке ұшыратты дегендерге талдау жасаған дұрыс. Әсіресе, сөйлеушінің аудиториямен қарым-қатынасына, өзін-өзі ұстауына назар аудару керек.

Сөйлеушінің қызметі қандай сатылардан тұрады, сөйлейтін сөзді қалай орналастыру керек, тыңдаушылармен кездесуге қалай дайындалу қажет, аудиторияны меңгерудің қандай амалдары бар екенін жақсы білуге тиіс. Шешендік өнердің тарихында әйгілі шешендер өзімен көп жұмыс істеген, сөйлеуге тыңғылықты дайындалған. Күнделікті дайындықтың нәтижесінде сөйлеушінің кәсіптік шеберлігі артады, өзіне деген сенімі нығаяды. Осыған сәйкес сөздің қасиетін сезіне білген мынадай танымал тұлғалардың пікірін келтіруді жөн көрдік. *«Сөйлей алмаған адам мансап жасай алмайды» (Наполеон), «Сөйлемейтін жерде сөйлесең, сөзің жоғалады. Сөйлейтін жерде сөйлемесең, өзің жоғаласың. Хас сөздің зергері сөзін де, өзін де жоғалтпайды» (Конфуций), «Маған 10 минуттық сөйлеуге дайындық үшін бір апта, 15 минут*

сөйлеу үшін екі күн, жарты сағаттық сөз үшін бір күн керек. Ал бір сағат сөз сөйле десе, қазір-ақ сөйлеп беремін» (Вудро Вильсон) деген пікірлерінен нақты, дәл, орынды әрі бай сөйлей білу сөйлеушінің имиджін қалыптастырары анық екендігін байқауға болады [3].

Бүгінгі қоғамда сенімді сөйлеу өнерін меңгеру әрбір адамға керек. Шешен сөйлеу өнері, әсіресе, іскер адамдарға қажет: кәсіпкерлер, менеджерлер, өндіріс басшылары, билік орнындағы лауазым иелері, журналистер, қоғам қайраткерлері, оқытушылар, ғалымдар, сот ісіндегілер, саясаткерлер, т.б. тұлғалар шешен сөйлеу әрекетінсіз табысқа жете алмайды. Адамдарды қызу іске жұмылдырудың бір-ақ жолы бар: ол – тіл табысу. Сенімді, әсерлі сөйлеуден туындаған шешендік сөз ғана тіл табысуға жеткізеді.

Шаршы топ дегеніміз көпке арналып сөз айтылатын жер, яғни сол сөзді тыңдайтын адамдар тобы. Шаршы топ алдындағы сөз аз болсын, көп болсын әлеуметтік мәні бар, жұртшылық назарына ұсынылған, қоғам мүддесіне арналған әңгіме болуы керек... Мұнда көзделетін мақсат – көпшіліктің тыңдауына арналған сөздің жатық, ұғынықты болуы, әңгіме желісінің дұрыс құрылуы болмаққа керек», – дейді академик Р.Сыздық [4].

Адам баласы табиғатында темірдей төзімді, гүлдей нәзік. Бір ауыз сөзбен кісіні ренжіту де, қуанту да оңай. Сөйлеу этикетін әдеппен қолданып, мүмкіндігін аша білсек, ізеттілікке бастайтын жақсы жақтарын жетілдіре берсек, адамдар арасындағы қарым-қатынас адамгершілік пен ынтымаққа бастау алары сөзсіз.

Сөйлеуге қойылатын талаптар мен ережелерді Бөлтірік шешеннің мынадай сөзімен қорытындылауға болады. «Сөзден тәтті нәрсе жоқ, сөзден ащы нәрсе тағы жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ, сөзден ауыр нәрсе де жоқ. Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылды сөзінді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Не сөйлейтініңді біл, кімге сөйлейтініңді біл, қашан сөйлейтініңді біл, қайда сөйлейтініңді біл, қалай сөйлейтініңді біл. Оны білмесең, сара сөзің шала болады, арты жала болады», – деп бір ауыз сөзбен түйіндейді [5].

Сөз мәдениетін қалыптастыруға қажетті лингвистикалық орталықтар қатарына лингвистикалық болжау орталығы жатады. Лингвистикалық алдын ала болжау орталығы дәстүрлі тіл жүйесінің сапалық және сандық бағыттарын кешенді түрде зерттеу міндеттерін, сөз, сөйлеу қызметінің дәстүрін қалыптастыру мәселесін қарастырады. Сөз мәдениетіне қатысты лингвистикалық экология тіл және сөз мәдениетінің экологиясы деп аталады. Сөз мәдениетінің экологиясына тілдік ситуация, тілдік сана, тілдік орта, тілдік ортаның тазалығы, сөз қызметіндегі стилистикалық қатынастардың бұзылуы, сөйлеу этикасы мәселелері, сөз мәдениеті және мониторинг, т.б. мәселелер жатады.

Тіл мәдениетіне тілдің құрылымдық жүйесіндегі орфоэпикалық, пунктуациялық, лексикалық-грамматикалық, синтаксистік нормалар қамтылып, олардың коммуникативтік эстетикалық қызметі толық айқындалған жағдайда стилистикалық норма жүзеге асады. Стилистикалық норма сөйлеушінің тілдік сөйлеу тәртібін қалыптастырады. Сөз мәдениеті көркем сөйлеуде, ғылыми-көпшілік немесе ресми ортада, тіпті ауызекі сөйлеу стилінде тілдің барлық салаларымен тамырлас келеді. Сөйлеу мәдениеті топ алдында мәдениетті сөйлеу, оның алғышарттарын, әдіс-тәсілін танып білу, озық үлгілерін меңгерудің жолдарын, нақты қасиеттерін ұғыну сияқты мәселелермен тығыз байланысты дамиды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт....дисс.: 10.02.02. -Алматы, 2007. -328 б.
2. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. -Алматы: Ғылым, 1987. -272б.
3. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. Қазақ университеті. -Алматы 2014.- 212 бет.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. -Астана: Елорда, 2001. -230 б.
5. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі //(авт. бірл.: Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова т.б.). - Алматы: Арыс, 2005. -178б.